

**THE GREAT WAR 1914–1918:
COMPREHENDING THE TRAGIC
EXPERIENCE**

Scientific monograph

Reviewers:

Zuliak Ivan Stepanovych – DSc (History), Professor, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Marchuk Vasyl Vasylovych – DSc (History), Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Strilchuk Liudmyla Vasylivna – DSc (History), Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University

The Great War 1914–1918: Comprehending the Tragic Experience : Scientific monograph / edited by O. V. Dobrzhanskyi and V. P. Fisanov. Riga, Latvia : Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2024. 336 p.

**ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 років:
ОСМИСЛЕННЯ ТРАГІЧНОГО ДОСВІДУ**

Колективна монографія

Рецензенти:

Зуляк Іван Степанович – доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Марчук Василь Васильович – доктор історичних наук, професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стрільчук Людмила Василівна – доктор історичних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі України

Велика війна 1914–1918 рр.: осмислення трагічного досвіду:
колективна монографія / Наукова редакція О. В. Добржанського,
В. П. Фісанова. Рига, Латвія : Izdevniecība “Baltija Publishing”,
2024. 336 с.

CONTENTS

PREFACE1

SECTION I. GEOPOLITICAL CONFRONTATION AND ETHNONATIONAL PROCESSES AMIDST THE GREAT WAR

Volodymyr FISANOV

The metamorphosis of British and American diplomacy and propaganda
in Central Europe during the war's final stage: 1917–1918.....8

Taras PIATNYCHUK

“What we wrestle against”: images of the German Empire
in American political cartoons of 1914–1918..... 26

Oksana ZVOZDETSKA

Peculiarities of the imperial policy on the Polish problem under
the political crisis (1916-early 1917) 61

Oleksandr BEZAROV

The Jewish problem in the Russian Empire during the First World War 81

Tetiana MINAIEVA, Andrii MINAIEV

Employment of the Russian Army's prisoners of war in Austria-Hungary
and Germany in 1914–1918..... 111

Mykola HLIBISHCHUK, Serhii KORNOVENKO

The First World War and Ukraine: the transnational dimension..... 131

SECTION II. UKRAINE AND UKRAINIANS IN THE FIRST WORLD WAR: REGIONAL AND NATIONAL DIMENSIONS

Oleksandr DOBRZHANSKYI

Ukrainians of Bukovyna during the First World War: peculiarities
of legal and socio-economic situation and social aspirations 145

Mykhailo CHUCHKO

The state of the Archdiocese of Chernivtsi of the Bukovyna-Dalmatia
Metropolis during the First World War 166

Tetiana MINAIEVA, Andrii MINAIEV

“Spread from hand to hand, from barrack to barrack”: camp periodicals
of Ukrainian prisoners of war in the Central Powers 196

Anatolii KRUGLASHOV

Geopolitical fracture: the evolution of strategies of the Ukrainian national
movement under the influence of the Great War 214

Oleksandr REIENT, Bohdan YANYSHYN

Contemporary Ukrainian historiography of the First World War:
basic areas of scientific inquiry 231

**SECTION III. EUROPE BETWEEN PEACE AND WAR:
LESSONS FOR TODAY**

Mikhal SHMIHEL

Population migration in Central and Eastern Europe during the Great War
and the postwar period (1914–1922) 259

Oleksandr SYCH

The “post-traumatic syndrome” of the Great War in Western European
society in the interwar period..... 296

Nataliia NECHAIEVA-YURIICHUK

Development of new security concepts under the influence
of the First World War: receptions for the 21st century 308

CONCLUSIONS..... 324

Information about the authors..... 326

ЗМІСТ

ВСТУП.....1

РОЗДІЛ I. ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПРОТИБОРСТВО ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У КОНТЕКСТІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Володимир ФІСАНОВ

Метаморфози дипломатії та пропаганди Великої Британії
і США у Центральній Європі на завершальному етапі війни:
1917–1918 роки8

Тарас П'ЯТНИЧУК

«Те, проти чого ми боремося»: образи Німецької імперії
в американській політичній карикатурі 1914–1918 років..... 26

Оксана ЗВОЗДЕЦЬКА

Особливості імперської політики щодо польського питання
в умовах політичної кризи (1916–поч. 1917 рр.) 61

Олександр БЕЗАРОВ

Єврейське питання в Російській імперії у роки
Першої світової війни 81

Тетяна МІНАЄВА, Андрій МІНАЄВ

Трудова зайнятість полонених військовослужбовців російської армії
в Австро-Угорщині та Німеччині в 1914–1918 роках 111

Микола ГЛІБЩУК, Сергій КОРНОВЕНКО

Перша світова війна і Україна: транснаціональний вимір 131

РОЗДІЛ II. УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: РЕГІОНАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ВИМІРИ

Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ

Українці Буковини в роки Першої світової війни: особливості правового,
соціально-економічного становища та суспільні прагнення 145

Михайло ЧУЧКО

Становище Чернівецької архієпархії Буковинсько-Далматинської
митрополії в роки Першої світової війни 166

Тетяна МІНАЄВА, Андрій МІНАЄВ

«Давайте з рук до рук, з бараку до бараку»: табірні періодичні видання військовополонених українців у Центральних державах 196

Анатолій КРУГЛАШОВ

Геополітичний злам. Еволюція стратегії українського національного руху під впливом Великої війни 214

Олександр РЕЄНТ, Богдан ЯНИШИН

Сучасна українська історіографія Першої світової війни: основні напрямки наукового пошуку 231

**РОЗДІЛ ІІІ. ЄВРОПА МІЖ МИРОМ І ВІЙНОЮ:
УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ**

Міхал ШМІГЕЛЬ

Міграція населення в Центральній та Східній Європі під час Великої війни та у повоєнний період (1914–1922) 259

Олександр СИЧ

«Посттравматичний синдром» Великої війни в західноєвропейському суспільстві у міжвоєнний період 296

Наталія НЕЧАСВА-ЮРІЙЧУК

Формування нових концептів безпеки під впливом Першої світової війни: рецепції початку ХХІ століття 308

ВИСНОВКИ 324

Відомості про авторів 326

РОЗДІЛ III ЄВРОПА МІЖ МИРОМ І ВІЙНОЮ: УРОКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-441-2-12>

Міхал ШМІГЕЛЬ

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ ТА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1914–1922)

Проаналізовано міграційні процеси у Центрально-Східній Європі, спричинені Першою світовою війною (1914–1918). Під впливом війни, масового поширення насильства та подальшої радикалізації націоналізму відбулися прояви міграційних процесів у вигляді евакуацій, депортацій, хвиль біженців, переселень, інтернування, репатріацій. Це були масштабні і значною мірою примусові переміщення населення, яких цивілізований світ ще не знав. Війна також призвела до розпаду багатонаціональних імперій і появи національних держав-спадкоємців у повоєнний період. Континент з півночі на південь і з заходу на схід розірвали розломи, в яких люди боролися за те, хто буде більшістю, а хто залишиться меншістю. Повоєнні хвилі біженців і вимушених переселень (1918–1922) наблизилися до масштабів міграції часів Великої війни.

Ключові слова: *Центральна та Східна Європа, міграція населення, хвилі біженців, евакуація, депортація, примусове переселення, «воєнні біженці», етнічні меншини, Перша світова війна.*

Початок ХХ-го століття і пов'язані з ним події в Європі – Перша світова війна та її наслідки – призвели не лише до краху багатонаціональних монархій у центральній і східній частинах континенту, а й до розпаду націоналізму та прояву багатьох міграційних процесів у вигляді евакуацій, інтернацій, депортацій, хвиль біженців, переселень, репатріацій тощо. Велика європейська війна своєю «величністю» зобов'язана не тільки безпрецедентній

географії військових дій, а й масштабним переміщенням населення, якого до того часу цивілізований світ не знав.¹

Образ ворога, постійно подаваний військовою пропагандою, заснований на етнічних, націоналістичних і культурних упередженнях, під час Великої війни збільшував дистанцію щодо меншин і поглиблював їх ізоляцію, допускав і захоплював насильство щодо іноземців, приводив до їхнього інтернування й вигнання і, зрештою, спричинив хвилі масової втечі. Етнічна «чистка», яка була частково спонтанною (подекуди переросла в бійні та погроми), частково спланованою, притому не зменшила конфліктний потенціал. Навпаки, поглибила його.² Іншими словами, Перша світова війна призвела до масового поширення насильства і подальшої радикалізації націоналізму. Це стосувалося як полів битв, так і внутрішнього фронту. Загострилися навіть відносини між тими країнами, які формально не вели війну.³ Під час і після світової війни це проявилось на долях багатьох етнічних груп у Східній Європі, на Балканах, Кавказі, а також на кордоні Європи та Азії.

Велика війна породила насамперед вимушені міграції населення. Чотири різні форми цього явища, які неодноразово перепліталися і мали глибокий взаємний вплив, особливо помітні в період війни: біженство та евакуації із зони бойових дій або перед приходом ворожих військ; вигнання і примусове переселення певних груп населення (переважно національних меншин) з метою закріплення контролю над певною територією; підневільне трудове використання переселенців і військовополонених; репатріація «переміщених осіб» під час війни, але здебільшого після закінчення конфлікту⁴.

* * * * *

Військові операції на західних фронтах битв Першої світової війни спричинили хвилі біженців, інтернації та переміщення населення, але вони не були такими потужними, як у Центральній та

¹ Щодо історіографії теми див.: Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків, 2010. С. 16-32; Первая мировая война: Современная историография: Сб. обзоров и реф. Москва, 2014.; Суржикова Н.В., Михалев Н.А., Пьянков С.А. Российское беженство 1914–1922 годов в контекстах новейших отечественной и зарубежной историографий. *Вестник Пермского университета. История*. 2012. Вып. 3 (20). С. 140-152; Europe on the move. Refugees in the era of the Great War. Edited by P. Gatrell and L. Zhvanko. Manchester University Press, 2017. P. 1-22.

² Bade K.J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha, 2005. S. 229.

³ Ther Ph. *Temná strana národních států. Etnické čistky v moderní Evropě*. Praha, 2017. S. 30.

⁴ Порів.: Энциклопедия изгнаний: Депортация, принудительное выселение и этническая чистка в Европе в XX веке / Ред. Д. Брандес, Х. Зундхауссен, Ш. Трёбет. Москва, 2013. С. 415.

Східній Європі. В очікуванні запеклих боїв і насильства проти цивільного населення, втекло в перші місяці після німецького нападу в нейтральну Бельгію щонайменше 1,4 млн. бельгійців. Тікали в західні провінції, ще не окуповані ворогом, і за межі своєї країни – насамперед у Голландію, яка зберігала нейтралітет. Бельгійське біженство посилювалося звістками про небачену жорстокість окупантів щодо цивільного населення. І справді, в помсту за свої втрати в перші тижні війни (наслідком запеклого опору бельгійських загонів), солдати німецької армії знищили понад 4 тис. чоловіків цивільного населення і розграбували тисячі осель. Подальші тисячі біженців втікали з Бельгії наприкінці 1914 р. Загалом понад півтора мільйона громадян Бельгії (країни з семимільйонним населенням) шукали притулку в сусідніх країнах – у Нідерландах (більш ніж 1 млн. чол.), Франції (300 тис.) і Великій Британії (200 тис.).⁵ Так само це було і в областях північної та північно-східної Франції – зони бойових дій спішно покинули спершу сотні тисяч, а пізніше – мільйони жителів країни. Загалом близько 3 мільйонів людей.⁶

У Великій Британії близько 10 тис. німців були інтерновані вже на початку війни, а наприкінці 1915 р. кількість інтернованих «ворожих іноземців» (німецького та австро-угорського походження) збільшилася на 32 тис. осіб. Після переговорів із Німеччиною та Австро-Угорщиною, до початку 1916 р. близько 20 тис. із них були змушені покинути країну.⁷ Росія розпочала арешти і висилки німецьких і австро-угорських підданих наприкінці липня 1914 р. (тобто ще до офіційного оголошення війни), а з кінця жовтня 1914 р. – і підданих Туреччини. А було їх чимало – загалом близько 340 тис. осіб. Десятками років проживали вони в Петербурзі, Москві, Одесі, в Криму, на Волині, в Польщі, Прибалтиці та на Кавказі. Виселяли їх у далекі райони Зауралля та Сибіру. Депортації «підозрюваних у шпигунстві» тривали і 1915 року.⁸ Притому Британія і Росія не були єдиними – у європейських воюючих країнах було інтерновано сотні тисяч «ворожих іноземців» (окрім осіб німецького та австро-угорського походження, інтернували турків, болгар, греків, поляків, вірмен, мешканців Ельзасу та Лотарингії тощо). Тільки в одній Німеччині було інтерновано

⁵ Забытые беженцы Первой мировой войны. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/ru/забытые-беженцы-первой-мировой-войны/a-1282837> (дата звернення 14.12.2023)

⁶ Энциклопедия изгнаний. С. 415.

⁷ Bade K.J. Европа в поhyбу. *Evropské migrace dvou století...* S. 233-234.

⁸ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва, 2001. С. 28.

близько 110 тис. цивільних осіб різних національностей. У наступному періоді сотні тисяч «ворожих іноземців» насаджували на примусові роботи у сфері воєнної економіки (так само як і мільйони військовополонених та інтернованих у таборах цивільних). Наприклад, у Німеччині 1918 р. примусово працювало 500-600 тис. поляків, 100 тис. бельгійців та ін.⁹

Набагато масивніших розмірів, ніж на заході, набули в 1914–1918 рр. потоки біженців (добровільно/самовільно залишаючих територію), евакуйованого населення (організовано переселеного владою через небезпеку, під тиском наближення театру війни), виселених та примусових переселенців під час військових дій уздовж Центральної та Східної Європи.

Воєнний стан сприяв або дозволяв проводити державну політику примусової міграції щодо певних груп населення. Значно прискорене розширення інтервенційних можливостей і поліцейського апарату надало у розпорядження воюючих держав адміністративні інструменти для масової висилки або масового вигнання. Здебільшого це стосувалося національних меншин, які розцінювалися як «ненадійні», «ворожі» або «небезпечні». На меншини дивилися як на політично нелояльних, потенційних зрадників і шпигунів. У зв'язку з цим вони стали жертвами відверто дискримінаційної політики і зазнавали масової «стратегічної» депортації та подальше інтернування.¹⁰ Крім того, війна сприяла поширенню радикального націоналізму, посиленню ксенофобії та тенденції до ізоляції меншин.¹¹

«Воєнні біженці» в Габсбурзькій монархії (1914–1918). Першими біженцями зі Східного фронту стали вихідці зі Східної Пруссії, а також з австрійської Галичини та Буковини, великі райони яких у серпні-вересні 1914 р. зайняли російські війська. У цей час зі Східної Пруссії втекло на захід понад 500 тис. осіб, а багато інших ховалися в лісах і непрохідних болотах. В австрійській Галичині та Буковині російський наступ спричинив хвилю біженства і хаотичну евакуацію щонайменше 800 тис. людей.¹²

Галицькі землі мали ключове геополітичне значення і стали ареною кровопролитних боїв між російськими та австро-угорськими військами. Це призвело до значних людських і матеріальних втрат, руйнування десятків міст і містечок, спалення та пограбування

⁹ Bade K.J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí...* S. 229-231, 233-234.

¹⁰ Ther Ph. *Temná strana národních států. Etnické čistky v moderní Evropě...* S. 39.

¹¹ *Энциклопедия изгнаний...* С. 415-416.

¹² Там само. С. 415.

сотень сіл. Від голоду, хвороб та епідемії масово гинули люди, сотні тисяч мешканців краю стали біженцями, вигнанцями або евакуйованими. Австро-угорську та російську владу турбувало насамперед вирішення військових потреб,¹³ доля мирних жителів була на задньому плані. Населення страждало як від австрійських, так і від російських військ і влади, оскільки регіон Галичини і Буковини переходив то в руки Австрії, то в руки Росії.

Від самого початку війни Галичина і Буковина стали й ареною евакуаційних заходів, розпочатих австрійською владою. До їх проведення спонукала низка державно-політичних обставин. Військові операційні плани самі по собі передбачали примусове виселення цілих районів з театру бойових дій. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. змусив місцеву австрійську адміністрацію терміново організувати вивезення в тиллові області монархії важливих установ, організацій і підприємств, матеріальних цінностей та евакуювати зі стратегічних причин людські ресурси.¹⁴ Це відбувалося хаотично. Армія, часто не повідомляла віденське міністерство внутрішніх справ про евакуацію з окремих місцевостей, здійснювалися виїзди протягом кількох годин, тисячі людей перевозила у вагонах для худоби. Евакуація супроводжувалася відкритим насильством і мародерством. В результаті евакуювані були вкрай зuboжілими, не мали необхідних речей і довгострокових запасів продовольства. Це, відповідно, ускладнювало їх перебування у внутрішніх районах.¹⁵

Евакуація населення Галичини та Буковини супроводжувалася арештами, тисячами страт (без судів і слідств), насильством з боку австрійської армії, та врешті-решт депортацією тих осіб, політичні переконання яких були проросійські або ж сумнівні (це стосувалося головним чином українців, а також, у меншій мірі, поляків із Західної Галичини). З перших днів війни тут було встановлено жорстоку військову диктатуру, діяли військово-польові суди, галицьке намісництво видало розпорядження про «превентивний арешт політично-підозрілих москвофілів». Юридичною підставою для їхньої депортації стало, випущене заднім числом,

¹³ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 752. С. 50-51.

¹⁴ История Украины: научно-популярные очерки / Под ред. В. А. Смолия. Москва, 2008. С. 428.

¹⁵ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees-austria-hungary?version=1.0> (дата звернення 15.12.2023)

розпорядження від 11 серпня 1914 р., яке надало військовому командуванню австро-угорських військ право очищати зону воєнних дій від цивільного населення, визначаючи йому нове місце перебування. Вище командування армії офіційно обґрунтувало необхідність репресивних заходів масовою зрадою і шпигунством у середовищі меншин, які мешкали в прифронтових і прикордонних регіонах¹⁶.

Проте габсбурзька армія протрималася всього шість тижнів та потім була змушена відступати в Карпати. Це посилювало жагу до арештів і страт. Військові поводитися в регіоні як на ворожій території. Їх настрої відображають слова командувача 11-го корпусу генерала Колошварі: «Перш ніж розпочинати війну з Росією, слід було перевішати все русинське населення»¹⁷. Під приводом боротьби з москвофільством влада проводила масові арешти і виселення. Почалося по суті переслідування всього українського (в монархії називаного – русинським) населення Австро-Угорщини¹⁸.

За приблизними оцінками, у серпні та вересні 1914 р. австро-угорські військові за звинуваченням у шпигунстві на користь Росії стратили (як правило, через повішання) 30–36 тис. українців, у тому числі й жінок¹⁹. Відступаючи з північно-східних територій монархії і залишаючи їх російській армії, австрійці вивезли понад 10 тис. політично підозрілих галичан і буковинців до спеціальних таборів углиб Австро-Угорщини²⁰. Загалом із Галичини та Буковини було під час війни вивезено в австрійські концтабори для політичних понад 30 тис. осіб різних національностей²¹.

Одночасно з евакуацією та депортацією в Галичині та Буковині набирала обертів хвиля біженців²². З перших днів війни регіон залишали поінформовані мешканці та заможні верстви населення, за допомогою все ще діючого залізничного транспорту. Під впливом поразок і відступу військ австро-угорської армії, а також розповсюджуваних повідомлень про звірства російської армії на

¹⁶ *Энциклопедия изгнаний...* С. 496-497.

¹⁷ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. *Міграція населення Східної Галичини...* С. 51.

¹⁸ Magocsi, P.R. *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Prešov, 2016. S. 213-217; Halczak, B. *Dzieje Lemków – od średniowiecza do współczesności*. Warszawa, 2014. S. 92-96.

¹⁹ *Энциклопедия изгнаний...* С. 496; *История Украины...* С. 429.

²⁰ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. *Міграція населення Східної Галичини...* С. 52.

²¹ Патер І.С. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. *Історія державної служби в Україні*. У 5 т. Т. 1. Київ, 2009. С. 382.

²² Детальніше див.: Ruszała K. *Galicyjski eksodus. Uchodźcy podczas I wojny światowej w monarchii Habsburgów*. Kraków, 2020. S. 39-73.

завойованих територіях і погроми євреїв, рух біженців набув масового характеру. Через Карпатські перевали вони тікали в сусідні угорські землі і Трансильванію²³, продовжуючи просуватися в центральні регіони монархії. З усіх національностей Галичини і Буковини найбільшу кількість біженців становили євреї²⁴.

У вересні 1914 р. австрійське міністерство внутрішніх справ поспіхом створювало фільтраційні центри вздовж залізничних шляхів та основних маршрутів біженців, а щоб не втратити контроль над потоком інтернованих і втікачів, розпочало організацію спеціальних таборів для так званих «воєнних біженців». Табори були швидко побудовані в центральних районах австрійської частини імперії, оскільки угорський уряд відмовився приймати і розселяти біженців на своїй території (вони були австрійськими, а не угорськими громадянами). Спочатку в Угорщині дозволяли залишатися лише заможним біженцям, які жили на власні кошти, переважно євреям з Галичини та Буковини. Незаможних біженців, хоча й субсидованих Віднем, переселяли в австрійські регіони або ж (пізніше) репатріювали²⁵.

Аналогічна ситуація, як у Галичі та Буковині, склалася і на боснійсько-сримсько-сербських прикордонних територіях. Сербі, які проживали в Австро-Угорщині, були поряд із українцями другим народом, який у роки Першої світової війни зазнав на собі найжорстокіших ударів з боку австро-угорського репресивного апарату. Сербів звинувачували у змові з ворогом, шпигунстві, саботажі та масовій зраді. Лише влітку 1914 р. було 10 тис. осіб заарештовано і близько 30 тис. виселено. Унаслідок сербської наступальної операції у вересні 1914 р., коли сербські війська (тимчасово) проникли до Срема і східної Герцеговини, репресії проти австро-угорських сербів загострилися. Терор обґрунтовувався «військовою необхідністю» спалення цілих сербських сіл, розстрілів і повішень на місці без суда і слідства. Тільки в другій половині 1914 р. кількість жертв цих репресій досягла 35–40 тис. осіб²⁶.

Депортація боснійських і сримських сербів у вересні 1914 р. супроводжувалася погромами. Місцеве сербське населення звинувачували в розв'язанні війни і винили у всіх подальших

²³ Yavorska I. Židovskí utečenci z Bukoviny počas prvej svetovej vojny. *Acta historica Neosoliensia*. 2023. No 2 (26). S. 98-101.

²⁴ Попів.: Ruszala K. Galicyjski eksodus. Uchodźcy podczas I wojny światowej... S. 94.

²⁵ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023)

²⁶ Энциклопедия изгнаний... С. 504.

тяготях воєнного часу. З прикордонних районів «ненадійний» сербський елемент насильно переселяли у внутрішні райони монархії. Ставилося завдання по можливості повністю вивести чоловіче населення з районів стратегічного розгортання військ і зони бойових дій, сконцентрувати його в таборах і використати на примусових роботах. У цих діях австро-угорським воякам асистували допоміжні загони ополчення (Schutzkorps), наwerbовані з-поміж місцевих хорватських і мусульманських покидьків. Десятки тисяч сербів опинилися в таборах для інтернованих у Боснії²⁷, та у в'язницях і таборах Угорщини. Доля щонайменше 100 тис. інтернованих сербів була трагічною²⁸. Грубе ставлення охоронців, бруд, паразити, огидна їжа, вода і повітря, а також епідемії призвели до того, що значна частина сербів загинула від голоду, хвороб і жорстокого поводження, переважно діти, жінки і люди похилого віку (наприклад, у фортеці Арад із 10 тис. ув'язнених померло близько 3–4 тис. осіб, у таборі в Добої навесні 1914 р. – 8 тис. людей).²⁹

Репресії проти сербського цивільного населення тривали всі чотири роки війни. Вони охопили також населення «старої Сербії», у північно-західній частині якої Австро-Угорщина, після переможної осінньої кампанії 1915 р., встановила окупаційний режим і проводила політику т.зв. «пацифікації» Сербії. Наприкінці 1915 р. з окупованих сербських територій було депортовано 20 тис. осіб, а в серпні-вересні 1916 року ще 20 тис. сербів³⁰. Аналогічним чином окупаційна влада повелася і в Чорногорії після її окупації наприкінці 1916 року. Сумною була і доля сербів, які потрапили в болгарське інтернування після того, як восени 1915 року болгарська армія зайняла так звану Вардарську Македонію і східні райони сербської Поморавії. Наприкінці 1915 р. в болгарських таборах для інтернованих перебувало близько 38 000 сербських цивільних осіб і 29 000 військовополонених³¹.

Зрештою, подібна доля спіткала італійську меншину, що мешкала в південних регіонах Габсбурзької монархії. На початку війни, коли Італійське королівство зберігало нейтралітет, австро-угорські італійці десятками тисяч вступали до лав габсбурзької армії і билися на фронтах проти Росії та Сербії. Після того, як Італія

²⁷ Šesták M. et al. Dějiny Jihoslovanských zemí. Praha, 1998. S. 328.

²⁸ Стојанчевић В. Српски цивилни интернирци у Аустроугарској. *Историјски часопис*. 1975. XXII. С. 149-171.

²⁹ Енциклопедія ізгнаних... С. 505.

³⁰ Там само. С. 504-505.

³¹ Денда Д. Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915 – 1918. *Године које су промениле свет: Први светски рат у историји и историографији*. Вишеград, 2019. С. 195.

23 травня 1915 р. оголосила війну Австро-Угорщині, імперський репресивний апарат уже міг покластися на досвід депортації, набутий ним у Галичині та на Балканах. Командуванню новоствореного південно-західного фронту було поставлено завдання «викорінити ірредентизм». У Тиролі, а особливо в Трентіно (населеного майже виключно італійцями), до виконання цього наказу підійшли найбільш ґрунтовно. Понад 1,7 тис. осіб австрійці заарештували з політичних причин. Десятки тисяч трентійців зазнали виселення всередину Австрії. Італійців переселяли цілими сім'ями у великі закриті барачні табори. Щоправда, на відміну від галичан і сербів, до них ставилися більш «делікатно», як до «культурної» нації³².

Нарешті, після вступу у війну Румунії (до того часу нейтральної) на боці держав Антанти наприкінці серпня 1916 р., репресивний апарат монархії зосередився і на румунах, які проживали на сході Угорщини.³³ Внаслідок ослаблених на той час позицій монархії, проблем з утриманням великої кількості переміщеного населення та переповнених таборів, а також відмови Угорщини утримувати евакуйованих та біженців на своїй території,³⁴ репресії проти румунів не були такими масовими як у попередні роки війни. У кожному разі, вони торкнулися тисяч румунських мешканців Трансильванії.

Біженці та евакуйовані з прикордонних територій Австро-Угорщини, які в 1914–1916 рр. стали частиною зони бойових дій або були тимчасово чи довгостроково окупованими частинами території держави, загалом становили приблизно таку кількість. Із північно-східних регіонів монархії втікло близько 360 тис. євреїв (1914, 1915 і 1916 рр.), за ними наступила евакуація 130 тис. поляків із Галичини (1914–1915 рр.), 300 тис. українців із Галичини та Буковини (1914–1916 рр.).³⁵ Із південних і південно-східних регіонів монархії евакуювали й депортували приблизно 100 тис. сербів (1914, 1915 рр.),³⁶ 145–160 тис. італійців із Примор'я і Південного Тиролю (1915 р.), щонайменше 70 тис. словенців і 7–10 тис. хорватів із

³² Энциклопедия изгнаний... С. 201-203.

³³ Treptow K.W. Dějiny Rumunska. Praha 2000. S. 250.

³⁴ Ruszala K. Galicyjski eksodus. Uchodźcy podczas I wojny światowej... S. 91-92.

³⁵ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023)

³⁶ Стојанчевић В. Српски цивилни интернирци у Аустроугарској... С. 149-171.

Примор'я (1915, 1916 рр.)³⁷. За приблизними підрахунками, до середини 1915 р. в Габсбурзькій імперії було зосереджено близько 1,1 мільйона осіб³⁸. У термінології габсбурзької адміністрації їх називали «воєнні біженці».

Переважна більшість евакуйованих була зосереджена в семи коронних краях австрійської половини імперії – у Верхній і Нижній Австрії, Богемії, Моравії та Штирії, Зальцбурзі та Сілезії³⁹. Лише невелика частина біженців знайшла притулок в угорській частині держави. Тут у 1914 р. осіло близько 30 тис. єврейських біженців із Галичини і Буковини та щонайменше 30 тис. італомовних біженців, евакуйованих із Примор'я, поселили влітку 1915 р., щоб запобігти перенаселенню Австрії⁴⁰.

Відповідно табори для «воєнних біженців» – добровільних біженців, організовано евакуйованих та адміністративно виселених розташовувалися переважно в західній частині монархії. Зважаючи на внутрішньополітичну ситуацію в країні, під час організації таборів уряд максимально враховував національний фактор, тобто створювали здебільшого однонаціональні табори. Для євреїв-біженців табори було організовано в Мікулові, Кийові, Погоржеліці в Моравії та в Гавлічкув-Брод, Моравська-Тршебова, Пардубиці у Богемії⁴¹. Для поляків було створено табори в Хотцені в Богемії, Оберголлябрун і Міттерндорф в Нижній Австрії та у Вагні в Штирії. Для українців було виділено табори в Гмюнде і Гайнбург-ан-дер-Донау (з ромами та синтами) в Нижній Австрії, Вольфсберзі та Санкт-Андре в Каринтії та у Вагні в Штирії. Українці також перебували і в змішаних таборах в Оберголлябрун (з румунами і поляками) і Хоцен (з поляками). Для сербів було організовано табори в Добої під Баня-Лукою, Жагарі поблизу Біхача, Вишеграді в Босні, у Петроварадині у Воеводині, в Есезі в Славонії, в Годмезевашархеї, Комаромі, Кечкеметі, Сегеді та Цегледі в

³⁷ Malni P. Fuggiaschi. Il campo profughi di Wagna 1915-1918. San Canzian d'Isonzo, Edizioni del Consorzio Culturale del Monfalconese, 1998. Pp. 35-40, 58; Cecotti F. (ed.). Un esilio che non ha pari. 1914-1918. Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino, dell'Istria. Gorizia, 2001. Pp. 104-108.

³⁸ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023)

³⁹ Hermann M. „Cities of barracks“: Refugees in the Austrian part of the Habsburg Empire. In: Europe on the move. Refugees in the era of the Great War. Edited by P. Gatrell and L. Zhvanko. Manchester University Press, 2017. P. 137.

⁴⁰ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary).

⁴¹ Habartová K. Finanční zajištění židovských uprchlíků v době první světové války v Čechách // *Theatrum historiae*. 2010. № 6. S. 342.

Угорщині. Для італійців були створені табори в Поттендорфі та Міттерндорф (Райзенберг) в Нижній Австрії, у Браунау-ам-Інн у Верхній Австрії та у Вагні в Штирії. Табори для словенців розташовувалися у Вагні в Штирії, у Штайнкламмі та Брук-ан-дер-Лайта в Нижній Австрії, а для хорватів – у Гмюнде в Нижній Австрії⁴².

Табори були організовані за принципом містечок. Вони мали цегляні адміністративні будівлі (і навіть бараки в окремих таборах), власний водопровід і каналізацію, автономну електричну мережу, хлібопекарні, лікарняні бараки, національні школи. У таборах, де перебувала інтелігенція, працювали театри, видавалися газети. Хоча австрійське міністерство внутрішніх справ доклало значних фінансових зусиль для поліпшення умов життя біженців, часто за допомогою неурядових благодійних організацій, все ж, біженці та переселенці просто роками страждали. Умови життя в таборах часто були нестерпними, а проблеми з постачанням та епідемії неодноразово поверталися до таборів. Атмосфера смерті, що пронизувала табори, посилювалася неякісною і малопоживною їжею, а також умовами життя у спільних бараках. Крім того, біженці поділяли відчуття, що з ними поводяться як з ув'язненими. Австрійський уряд виділяв грошову допомогу біженцям, однак водночас він практично за безцінь використовував робочу силу інтернованих. Наприклад, у таборі в Гмюнде з українським контингентом підписали контракти або були примусово залучені до найрізноманітніших робіт у 1915 р. близько 37 тис., у 1916 р. – 17 тис., у 1917 р. – 12,5 тис. чоловіків і жінок⁴³. Набагато гірше було з сербами, яких зганяли в «трудові батальйони інтернованих» і змушували працювати у вкрай важких умовах у дорожньому і залізничному будівництві, на вантажно-розвантажувальних роботах і в шахтах⁴⁴.

Решта біженців дісталася до біженських колоній, та міст, містечок і сіл монархії (у кількості, не більшій ніж 2% місцевого населення), мешканці яких спочатку підтримували їх, але з часом, коли тягар війни дедалі більше лягав на суспільство, співчуття переростало у ворожість. Їх співіснування було проблематичним і

⁴² Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023); *Енциклопедія изгнаний...* С. 505; *История Украины...* С. 429; Hermann M. „Cities of barracks“: Refugees in the Austrian part of the Habsburg Empire... P. 139.

⁴³ *История Украины...* С. 429.

⁴⁴ *Энциклопедия изгнаний...* С. 505.

через національні та релігійні стереотипи. Наприклад, єврейські біженці, які у великій кількості оселилися у Відні в перші місяці війни, з часом були вигнані з міста. Подібним чином й з інших міст. Поступово у різних місцях Австрії, Богемії, Моравії та Угорщині набирав обертів антисемітизм. У провінціях біженці підлягали суворому контролю і були змушені працювати, оскільки державних субсидій було недостатньо для життя. Більше того, тих, хто відмовлявся від роботи, могли відправити до концентраційних таборів. Як наслідок, біженці ставали конкурентами на ринку праці і, зрештою, небажаними гостями, що чітко проявилось тоді, коли нестача продуктів харчування і товарів стала щоденною проблемою монархії⁴⁵.

На відміну від біженців, евакуйованих і виселених, у ще гірших умовах опинилися депортовані, так звані політично неблагонадійні представники меншин – українці, поляки, серби, румуни, італійці та ін., що виразно демонструвало двоїстість стандартів у підході влади до різних груп «воєнних біженців».

Для депортованих українців Галичини було створено окремі концентраційні табори на заході Австрії, серед яких виділявся своїми розмірами Талергоф поблизу Граца (Штирія). Перший транспорт прибув сюди на початку вересня 1914 р. – 1600 мешканців Львова та 700 чол. зі станіславівської в'язниці⁴⁶. З початку листопада до кінця грудня кількість депортованих зростає з 5,7 до 8 тис. осіб (близько 7 тис. зі Східної Галичини та понад 1 тис. осіб з інших країв). Серед них перебувало півтисячі греко-католицьких священнослужителів і така ж кількість представників української інтелігенції (адвокати, лікарі, вчителі тощо). Крім українців, у талергофському таборі було ув'язнено 700 поляків. Після катастрофічної зими 1914–1915 рр. та лютуючої епідемії черевного тифу (приблизно 3,5 тис. ув'язнених серйозно захворіли або померли) умови в таборі помітно поліпшилися. З березня 1915 р. частину в'язнів, насамперед жінок і людей похилого віку, випустили з Талергофа, але повертатися на батьківщину їм дозволяли лише в обмежених випадках⁴⁷.

Після відвоювання в травні-серпні 1915 р. великої частини галицько-буковинських територій, окупованих росіянами від 1914 р., відбулися нові масові хвилі арештів і депортацій

⁴⁵ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023)

⁴⁶ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. Міграція населення Східної Галичини. С. 52.

⁴⁷ Энциклопедия изгнаний... С. 496-498.

українського населення (також восени 1916 р.) – лише в Талергоф було відправлено близько 2 тис. осіб. Вважається, що загалом 20 тис. українців були інтерновані в Талергофі на більш-менш довгий термін, деякі навіть на всі 33 місяці існування табору⁴⁸.

Близько 4,5 тис. «політичних» італійців було зосереджено в таборі Каценау на околиці Лінца у Верхній Австрії (тут також утримували румунів) та в таборі Вагна в Штирії. Серби, підозрювані в політичних злочинах, бідували в таборах в Арад в Кришані, Нойзідль-ам-Зе в Бургенланді та Дьондйоші в Угорщині. Словенці, хорвати і румуни були розсіяні по різних таборах у Нижній Австрії⁴⁹. Тим самим існували табори, в яких перебували «політичні» кількох національностей. Наприклад, у Терезині були інтерновані політичні в'язні та військовополонені – росіяни, італійці, серби, румуни. У деяких таборах були різні сектори (для «біженців» і «політичних»), розділені дротяними сітками. Контакти між ними заборонялися.

Навесні 1917 р., під впливом внутрішньополітичних обставин, імператор Карл оголосив амністію політичних в'язнів. Влітку 1917 р. частину таборів ліквідували, а ув'язнених звільнили, але поселили в різних районах внутрішньої Австрії, заборонивши залишати їх. Табори з «особливо небезпечними для держави особами» існували до кінця війни. Наприклад, у таборі Кітценау під Лінцем від червня 1917 р. зосереджували всіх імперських італійців, румунів і перебуваючих в Австрії громадян ворожих держав (англійців, французів, бельгійців, сербів і португальців)⁵⁰. Крах державної влади в жовтні-листопаді 1918 року призвів до стихійного самоліквідування таборів і повального відходу ув'язнених.

«Воєнні біженці» в Російській імперії (1914–1918). З іншого боку східного фронту, наступ і просування на схід німецьких і австро-угорських військ з осені 1914 р. змусило знятися з місця мільйони людей з територій, окупованих Росією з початку війни, з прикордонних і прифронтових районів західних губерній Росії. Деякі втекли, інші були вигнані, евакуйовані або примусово переселені. Але початково – до весни 1915 р., поки основні битви на російській території відбувалися в «Привіслянському краї»,⁵¹ із західного театру воєнних дій переважало стихійне біженство, а

⁴⁸ Там само. С. 496-498.

⁴⁹ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023)

⁵⁰ *Энциклопедия изгнаний...* С. 203.

⁵¹ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917). *Вопросы истории*. 1999. № 8. С. 98.

загальна чисельність переміщених людей не перевищувала кількох сотень тисяч людей⁵². Спочатку люди розселялися в прифронтовій смузі, зупиняючись у можливій близькості від покинутих осель і ховаючись у лісах або розміщуючись у селищах поза ворожим обстрілом. Коли активні бойові дії вщухали, деякі з них поверталися до рідних місць. Але в міру успіхів противника біженців евакуювали все далі в тиллові зони.

З усіх цивільних осіб, безпосередньо охоплених війною, найсильніше постраждали євреї в зонах воєнних дій і у внутрішніх районах царської Росії (на території так званої межі єврейської осілости). На них обрушилися погроми, які влаштовували російські війська і заохочуване владою цивільне населення. Євреїв разом із німцями вважали внутрішнім ворогом (з побоювання шпигунства і зради) і сповна підозрювали в масовому пособництві німецьким і австро-угорським частинам. Однак тут треба розділяти два їх різновиди – своїх, місцевих євреїв і німців-колоністів, і іноземнопідданих, з тимчасово окупованих територій.

Перша окупація Східної Пруссії (серпень-вересень 1914 р.) супроводжувалася масовими взяттями заручників і стратами цивільного населення. Ці заходи пояснювалися як відповідь на опір місцевих жителів-німців російським військам. У період другої окупації (до грудня 1914 року російська армія вийшла на лінію Мазурських озер) саме зима 1914–1915 рр. стала піком репресій, масових облав на людей, котрі переховувалися в лісах, і депортацій східнопруських німців і євреїв у глиб Росії. «Російське командування розцінювало депортацію населення як складову частину дій по руйнуванню і розграбуванню окупованої території, по нанесенню в такий спосіб шкоди Німеччині»⁵³. Жертвами депортацій стали цивільні особи, запідозрені в політичній неблагонадійності – «викликаючі підозру» чоловіки, жінки, діти і старезні старі люди. Направляли їх головним чином у Поволжя і Західний Сибір (Томську губернію). Депортації закінчилися тільки в результаті «Зимової битви в Мазурії» в лютому 1915 р., коли окупаційна армія була відкинута до Гродно і Сувалок. Загалом у серпні 1914 – лютому 1915 рр. було загнано в Росію близько

⁵² Михалев Н.А., Пьянков С.А. Беженцы Первой мировой войны в Российской империи: численность, размещение, состав. *Уральский исторический вестник*. 2015. № 4 (49). С. 95.

⁵³ Нелипович С.Г. Переселение немцев из Восточной Пруссии в Россию: «вольнопленные», или злочиления восточнопрусских немцев в России (1914-1917 гг.). Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Москва, 1998. С. 174-175, 177, 182.

13 600 східнопруських громадян⁵⁴, які були поставлені під поліцейський догляд. Ще близько 10 тис. східнопруських німців були інтерновані в межах зони, окупованої російськими військами⁵⁵.

У Королівстві Польському ситуація була майже аналогічною. Від самого початку війни у Варшаві зосередилася значна кількість (80–100 тис.) біженців із зайнятих ворогом теренів, а також тих, яким загрожувала окупація⁵⁶. На початку серпня 1914 р. масової депортації зазнало місцеве німецьке та єврейське населення Конгресівки. Євреїв спочатку виселяли з деяких місць Радомської губернії, згодом (кінець серпня – початок вересня 1914 р.) – з Ломжинської та Люблінської губерній. У жовтні євреїв було виселено з Варшавської губернії. У січні-березні 1915 р. депортації охопили євреїв Варшавської та Радомської губерній⁵⁷. Однак усі ці окремі виселення євреїв із Королівства Польського не були настільки потужними, як навесні 1915 р. в Ковенській і Курляндській губерніях (сучасні території Латвії та Литви).

На окупованих територіях Галичини та Буковини було урядом Російської імперії створено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство. Тут обмежувалося право вільного в'їзду і виїзду. Лише деяким мешканцям, які втекли на російську територію на початку війни, рятуючись від звірств австрійців, було дозволено повернутися до рідних міст. Решту було направлено на проживання «у внутрішні губернії», а частина їх осіла в Бессарабії⁵⁸. Через намір уряду приєднати ці території до імперії, від грабування території (як це було у Східній Пруссії) прийшлося відмовитися⁵⁹. Російські власті запровадили систему заручників – поміж них були відомі і впливові люди. Взяті у заручники залишалися своєрідним гарантом збереження спокою в регіоні. За даними Галицького намісництва з 1915 р., з окупованих 60 повітів було депортовано до Росії як

⁵⁴ Bade K.J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí...* S. 235. Порівн.: Lohr E. *Refugees in Russia during and after World War I*. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present*. Ed. by K. J. Bade et al. Cambridge University Press, 211. P. 635.

⁵⁵ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника: Интернирование части жителей Восточной Пруссии, Галиции и Буковины в 1914–1915 гг.. *Военно-исторический журнал*. 2000. № 2 (март-апрель). С. 69.

⁵⁶ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 99.

⁵⁷ Полян П. Не по своей воле... С. 29.

⁵⁸ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 99.

⁵⁹ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий... С. 64.

заручників 2 748 осіб (у тому числі 603 поляків, 767 українців, 1 216 євреїв і 148 німців)⁶⁰.

Одним з основних завдань російської окупаційної адміністрації стало нищення українства в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному. Проводячи цілеспрямовану антиукраїнську політику, російська окупаційна влада закривала українські школи, періодичні видання, друкарні. В перші місяці окупації було заарештовано 1200 і вислано 578 чоловік. Особливо сильних репресій зазнала католицька та українська греко-католицька церкви. Протягом дев'яти місяців окупації Галичини окупаційні власті висилали людей, яких вважали «неблагонадійними» або військово небажаними (за ворожу шкідливу діяльність і підозри у шпигунстві, у межах боротьби з антиросійськими та «мазепинськими» настроями). Це були греко-католицькі священики (серед них митрополит Андрій Шептицький), ксьондзи і монахи, чиновники, вчителі, війти, особи вільних професій (адвокати, лікарі та ін.), землевласники, купці, українська інтелігенція. Загальна кількість адміністративно висланих з краю становила понад 13 тисяч осіб з Галичини і 4 тис. осіб з Буковини.⁶¹ Спочатку висиленців з Галичини поселяли в Томській губернії, а з 1915 р. направляли до Сибірської, Пермської та інших губерній⁶².

У складному становищі опинилися галицькі й буковинські євреї та німці. Євреям заборонялося селитися в цих регіонах, переїжджати з одного повіту в інший. Окупаційна влада заявляла, що єврейське населення вороже ставиться до російської влади і до тих співвітчизників, які підтримували росіян. Військове командування вважало їх шпигунами і австрійськими донощиками, а знущання, побиття і погроми, що їх часто влаштовували козацькі армійські частини, стали в Галичині звичайним явищем. Тільки у лютому 1915 р. з району фортеці Перемишль було вислано в адміністративному порядку 10 тис. євреїв⁶³. У березні 1915 р. російські війська витіснили 1 500 єврейських сімей у напрямку австро-угорських оборонних позицій у Карпатах. Виселення євреїв з Баліграда і вдруге з Перемишля відбулося у квітні-травні

⁶⁰ Pająk J.Z. Jeńcy wojenni, uchodźcy, zakładnicy i deportowani z Galicji w latach I wojny światowej na terenie Imperium Rosyjskiego. *Dzieje Najnowsze*. 2020. Roczn. LII. No 3. S. 40-41.

⁶¹ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. Міграція населення Східної Галичини... С. 53-55.

⁶² Pająk J. Z. Jeńcy wojenni, uchodźcy, zakładnicy i deportowani z Galicji... S. 37-38.

⁶³ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. Міграція населення Східної Галичини... С. 53.

1945 року⁶⁴. Водночас відбувалося відселення євреїв з 10-верстної прифронтової зони вздовж Дністра. У травні 1915 р. вийшло розпорядження командувача 8-ї армії А.А. Брусилова про виселення з Галичини «всіх німців з жінками і дітьми»⁶⁵. Переслідування галицьких німців і євреїв тривали до останніх днів російської окупації регіону. Понад 20 тис. галицьких і буковинських євреїв, виселених за цей період, опинилися в Пензенській, Нижегородській, Томській, Єнісейській, Іркутській та ін. губерніях⁶⁶.

Наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. прологом масового руху мирного населення стало примусове виселення з територій, що перебували в смузі Північно-Західного і частково Південно-Західного фронту. Депортації були знову спрямовані на представників окремих етнічних груп – місцевих євреїв і німців-колоністів. Аналогічним чином чинили з підданими ворожих держав⁶⁷. Підставою для цього став наказ начальника штабу Верховного головнокомандувача генерала М.М. Янушкевича від 5 січня 1915 р. очистити 100-верстну смугу вздовж російських берегів Балтійського моря від усіх німецьких і австро-угорських підданих у віці від 17 до 60 років (щоб запобігти їхньому вступу в лави армій супротивника). Тих, хто відмовлявся їхати, оголошували німецькими шпигунами.⁶⁸ Німецьких колоністів і небажаних іноземців змусли виїхати в тиліві губернії під негласний нагляд поліції. Євреїв розміщували в прифронтових губерніях (але тільки в смузі єврейської осілості).

У березні 1915 р. німецько-австрійські війська перейшли в наступ на Заході Росії та в Галичині, що негайно спричинило нову хвилю біженства, евакуації та висилку населення з бойової смуги в тили фронтів. Масова хвиля латиських біженців хлинула насамперед із Курляндії, зайнятої у квітні 1915 р., потім і хвиля польських біженців із Королівства Польського. Ряди біженців-поляків поповнювалися евакуйованими і примусово переселеними владою⁶⁹. Внаслідок подальших наступальних операцій противника і Горлицького прориву (2 травня – 22 червня 1915 р.) російська влада була змушена вже в завойованій Галичині вдатися до проведення

⁶⁴ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий... С. 67.

⁶⁵ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. Міграція населення Східної Галичини... С. 53 – 55.

⁶⁶ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий... С. 67, 69.

⁶⁷ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 100.

⁶⁸ Bade K.J. Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí... S. 235-236.

⁶⁹ Энциклопедия изгнаний... С. 250, 449; Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w Imperium Rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin, 2007. S. 21

аналогічних евакуаційних заходів як на початку війни в Австро-Угорщині. Щоправда, хвиля біженців, що хлинула з фронтних і прифронтних районів навесні – влітку 1915 р., була у значно більших масштабах.

Учасниками цього міграційного потоку стали службовці цивільних і тилкових військових установ, евакуйованих на схід разом із сім'ями, а також мешканці територій, які примусово «очищали» від населення при відступі російських військ, які вдалися до тактики «випаленої землі» (як за часів наполеонівських війн 1812 р.). На початку червня 1915 р. вище російське командування видало наказ, згідно з яким територію, що залишалася ворогові, «слід перетворити на пустелю, тобто очистити як від населення, так і від усього того, що могло скласти для ворога відому цінність»⁷⁰. По всій лінії фронту (100-верстній прифронтній смузі) почалося виселення селянства, організованого за заздалегідь розробленим планом⁷¹. Насамперед обов'язковій евакуації підлягали чоловіки призовного віку від 17 до 45 років, щоб зберегти кадри для поповнення армії та позбавити ворога трудових ресурсів (із зазначеними чоловіками-призовниками змушені були залишати рідні місця і члени їхніх сімей). Одночасно у населення рекуїзували запаси продовольства, відправляли в тил усю худобу, коней тощо. Що не могло бути вивезено, мало бути знищено. Це викликало величезну хвилю сотень тисяч переселенців, особливо з районів Північно-Західного фронту. Жителі кількох губерній рушили цілими повітами, як це було в Холмщині та Люблінщині⁷². Вочевидь, це налякало уряд, а тому 23–24 червня 1915 р. Ставці довелося скасувати «примусове виселення очищуваної смуги». Виняток становили російські німці-колоністи Південно-Західного краю, що став тепер ареною бойових дій. Вони підлягали обов'язковому виселенню за власний рахунок у тиліві райони імперії. Щодо єврейського населення західних губерній війська отримали наказ, що воно залишається на місці, оскільки його перебування в «корінній» Росії було визнано небажаним⁷³.

Ще однією складовою масового біженства в 1915 р. стала добровільна втеча населення фронтних територій. Багато сімей тікали разом із відступаючими російськими військами, не бажаючи залишатися в районах бойових дій і артилерійських обстрілів.

⁷⁰ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 100.

⁷¹ Кліщинський П.В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтних зон губерній Правобережної України у червні – жовтні 1915 р. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Вип. 16. Київ, 2009. С. 151-152.

⁷² Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 100.

⁷³ Там само. С. 100-101.

Цьому, зокрема, сприяли активно циркулювали чутки про надзвичайні звірства і насильства, які вчинялися німцями, та відволікання на виснажливі примусові роботи⁷⁴. На окупованих галицько-буковинських територіях населення покидало рідну землю зі страху перед розправами з боку австрійців, згадуючи події напередодні та на початку війни, а також через переслідування за співпрацю з російськими органами. У деякого мотивом біженства було прагнення уникнути військової служби в австро-угорській армії⁷⁵. Одним із факторів, що збільшив кількість біженців, було примусове переведення у православ'я вірян Греко-Католицької Церкви під час російської окупації. Углиб Росії евакуювалися з Галичини 70 православних священників⁷⁶.

Окрему групу становили евакуйовані, яких російська агітація заманювала на добровільне переселення в Російську імперію (обіцяючи їм надання землі, господарств тощо). Багато з них було із сіл і повітів, які знаходилися під московфільським впливом. Важливу роль у цьому відіграла пропаганда місцевих русофільських громадсько-політичних діячів, які закликали галичан віддатися під захист російського царя. Найбільшу кількість біженців-москвофілів дали Лемківщина й гірські села Сяноччини (1,5 тис. родин), деякі села Дрогобицького, Сколівського і Турківського повітів. Опіка і піклування з утримання цих біженців спершу покладалися на Подільського і Волинського губернаторів.⁷⁷ Особливо лояльні до росіян, зокрема керівники москвофілів, діставали перепустки на в'їзд у межі Росії. Лише з 1 по 6 червня 1915 р. канцелярія генерал-губернатора Галичини видала майже 11 тис. перепусток на в'їзд до Росії⁷⁸. Основним центром евакуйованих із Галичини москвофілів наприкінці 1915 р. став Ростов-на-Дону⁷⁹.

Близько 40 тис. галичан-втікачів осіли на території Волинської губернії (у колишніх німецьких колоніях), частина з них сподівалася на швидке повернення у рідні краї. Основна маса біженців направлялася до наддністрянських губерній України, а також у центральні райони Росії. Так, на теренах Курської губернії знайшли притулок близько 40 тис. осіб, яких розмістили по селах. Тисячі

⁷⁴ Михалев Н.А., Пьянков С.А. Беженцы Первой мировой войны в Российской империи... С. 95-96.

⁷⁵ Pająk J. Z. Jeńcy wojenni, uchodźcy, zakładnicy i deportowani z Galicji... S. 33.

⁷⁶ Мазур О.Я., Баран І.В., Борищак М.О. Міграція населення Східної Галичини... С. 56.

⁷⁷ Там само. С. 55.

⁷⁸ Там само. С. 56.

⁷⁹ История Украины... С. 430-431.

галичан перевезли на Поволжя, Урал і до Сибіру⁸⁰. Загалом із Галицько-Буковинського генерал-губернаторства виїхало або було вивезено в Росію близько 100 тис. осіб⁸¹. За пізнішими оцінками австрійської адміністрації, в Російській імперії в 1917 р. перебувало понад 300 тис. галичан⁸².

Коли російським військам, після нищівних поразок навесні 1915 р., довелося покинути Галичину, Буковину і частину балтійських земель, відповідальність звалили на етнічні меншини. Через швидкий наступ німецької армії було видано розпорядження Верховного головнокомандувача великого князя Н. Н. Романова про негайну і поголовну депортацію всіх місцевих євреїв. Послідували депортації (в катастрофічних умовах) всередину Російської імперії євреїв з північно-західних (прибалтійських) губерній – з Курляндської, Ковенської, Віленської (частково Сувалкської та Гродненської) губерній. Виселили щонайменше 200 тис. осіб. Місцями їх нового поселення були призначені окремі повіти Полтавської, Катеринославської та Таврійської губерній⁸³. У червні 1915 р. виселення євреїв подовжувалося, охоплюючи вже південно-західний край – Подільську та Волинську губернії. Особливо суворо обійшлися з місцевим німецьким населенням Волині, майже поголовно висланим до Сибіру⁸⁴. Німців (близько 200 тис.) виселяли коштом самих виселенців, а за відсутності у них коштів – етапом і під конвоєм як засуджених⁸⁵. Загалом у 1914–1916 рр. з території нинішніх Польщі, Литви, Білорусії та України у внутрішні губернії Росії було виселено 500–600 тис. євреїв.⁸⁶ Зрештою в 1914–1918 рр., через нібито поголовну нелояльність, із зони воєнних дій і західних прифронтових губерній було виселено близько мільйона євреїв і німців⁸⁷. Інші російські євреї та німці тікали від крайніх заходів, безчинства і загроз депортації через лінію фронту за межі Російської імперії.

У зв'язку з триваючим наступом австро-угорських і німецьких військ влітку 1915 р. відповідні евакуаційні заходи проводилися і на інших територіях. Уже в липні Ставка повернулася до дій з

⁸⁰ Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. Міграція населення Східної Галичини... С. 59.

⁸¹ Lohr E. Refugees in Russia during and after World War I... P. 635.

⁸² Pařak J.Z. Jeřcy wojenni, uchodźcy, zakładnicy i deportowani z Galicji... S. 32-33.

⁸³ Полян П. Не по своей воле... С. 29.

⁸⁴ Bade K.J. Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí... S. 235-236.

⁸⁵ Полян П. Не по своей воле... С. 28.

⁸⁶ Bell-Fialkoff A. Etnické čistky. Praha, 2003. S. 69. Порівн.: Полян П. Не по своей воле... С. 29.

⁸⁷ Ther Ph. Temná strana národních států. Etnické čistky v moderní Evropě... S. 39.

«очищення» прифронтової смуги від населення, але тільки на вузьких ділянках фронту. Зокрема, відбувалися виселення всіх мешканців із Приніманської берегової смуги, потім у Ковенській і Гродненській губернії. У середині серпня розпочалася примусова евакуація в 100-верстній прикордонній смузі Волинської, Подільської та Бессарабської губерній усього населення від 12 до 50 років, що супроводжувалося знищенням запасів продовольства, виведенням худоби, коней, що стало для населення найбільшим лихом і повним розоренням⁸⁸. Спочатку населення переміщалося у східні повіти «своїх» губерній, пізніше – у сусідні губернії, але основна частина біженців залишалася поблизу лінії фронту (особливо багато – на сході прифронтової Волинської губернії, а також у найближчих тилових губерніях – Ліфляндській, Вітебській, Мінській, Київській та ін.)⁸⁹. Рух біженців у червні-липні 1915 р. був вкрай неорганізованим⁹⁰.

Усе це вкрай загострило і без того складну проблему біженства, що накопичилося в тилових областях Російської імперії. Великі витрати з державної скарбниці для підтримки біженців, з одного боку, і небезпека заселення німецькими колоністами безлюдних земель – з іншого, зумовили гальмування цієї політики⁹¹. У середині серпня 1915 р. Рада міністрів «визнала суцільну евакуацію населення зі знищенням майна неприпустимою». Наприкінці серпня нове керівництво Ставки зажадало від військ припинити несанкціоновані акції з виселення людей і знищення їхнього майна, але і після цього мало що змінилося. У вересні 1915 р. тривало насильницьке переселення чоловіків-призовників і членів їхніх родин як із Південно-Західного, так і з Північного фронтів (із Ліфляндської губернії)⁹².

У серпні 1915 р. було ухвалено рішення центральної влади про масове переміщення біженців до внутрішніх губерній Росії, щоби насамперед розвантажити прифронтову зону від надмірного населення та надати йому більш дієву допомогу. Однак чимало біженців цьому вперто протистояло та переховувалося у лісах, що спонукало використання не лише поліції, а й кінних частин армії. З Північно-Західного фронту біженців переважно направляли в

⁸⁸ Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. XVI. С. 200.

⁸⁹ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 101-102.

⁹⁰ Саматія В. Проблема беженцев в Беларуси в годы Первой мировой войны. *Белорусский журнал международного права и международных отношений.* 2003. № 2. С. 71.

⁹¹ История Украины... С. 431.

⁹² Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 101-102.

східніше розташовані губернії Європейської Росії, з яких Могильовську, Смоленську, Орловську, Тамбовську, Пензенську, Самарську та Оренбурзьку віднесли до південного кордону розселення; з Південно-Західного фронту – до місцевостей південніше⁹³.

Зі стабілізацією фронту восени 1915 р. інтенсивність переселенських потоків різко зменшилася. З осені 1915 р. біженців перевозили тільки залізницями, причому здебільшого поїздами з прямим доправленням людей до пункту призначення – у межах Європейської Росії, у Сибір, Середню Азію і на Далекий Схід. До січня 1916 р. тільки залізничним транспортом вивезли на схід понад 2 млн. осіб. «Крім того, протягом другої половини 1915 р. – у порядку організованої евакуації об'єктів державного значення – до тилових губерній вивезли приблизно 4 тис. різноманітних установ і навчальних закладів, заводів і фабрик, монастирів тощо, а також посадових осіб. Разом зі співробітниками і чиновниками виїхали члени їх родин, а навчальні заклади евакуювалися зазвичай разом із викладачами та учнями»⁹⁴.

Зовсім інша ситуація склалася на Кавказі. Напередодні і на початку війни з Чорноморського узбережжя і Кавказу виселяли підданих Туреччини (щонайменше 10 тис. осіб, серед них чимало і кримських татар). Їх відправляли в північні і центральні губернії Росії, Поволжя, але особливо – в район Баку, де для них був створений страхітливий за умовами табір на 5 тис. осіб⁹⁵.

3 листопада 1914 р. на Кавказ ринув потік насамперед вірменських і ассирійських біженців із Туреччини та Персії, рятуючись від насильства, погромів і різанини з боку турків і курдів. На початку 1915 р. – за неповними даними – у Закавказзі (в Еріванській губернії та Карській області, частково в Батумській області, Тифліській губернії та ін.) опинилося приблизно 70 тис. біженців – 33 тис. вірмен із Туреччини та 7 тис. із Персії, 8 тис. ассирійців із Перської Урмії, а також майже 20 тис. російських громадян – 10 тис. вірменів, 9 тис. греків та інших із прикордонної смуги, яка зазнала проникнення турків⁹⁶. Навесні 1915 р. у межах Кавказу перебувало за даними бакинської преси близько 100 тис. біженців-мусульман і 120 тис. вірмен. Серед біженців були також

⁹³ Там само. С. 102-103.

⁹⁴ Там само. С. 103-104.

⁹⁵ Полян П. Не по своей воле... С. 28.

⁹⁶ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 104.

росіяни-молокани, євреї, греки⁹⁷. Протягом 1915 р. надходження біженців на Кавказ тривало, особливо в період «липневого біженства», а наприкінці року чисельність тільки вірменських біженців (іноземних громадян) перевищила 200 тис. осіб, а загалом на Кавказі осіло понад 300 тис. біженців. Біженці розміщувалися частково в Закавказзі, частково в європейській частині Росії⁹⁸. Загалом у період 1914–1920 рр. понад півмільйона вірменських біженців прибуло на Кавказ і в Росію, багато хто з них – із частин Анатолії, окупованих Росією на початку війни, а потім відвойованих турецькою армією у 1918 р.⁹⁹

Вірмени, які втекли на територію Росії з Малої Азії, також стали вісниками подій, які повною мірою відкрилися світові тільки після закінчення війни. Вірмен винищували, або депортували з північних прикордонних районів пішим маршем через Анатолійське нагір'я і сирійсько-месопотамські пустелі. Жертвами цього геноциду та інших «очисних» дій стали приблизно 1,5 млн. вірмен (григоріанці, вірменокатолики і протестанти) і 250 тис. асирійців (несторіани, монофізити-якобіти і халдейські католики)¹⁰⁰. Депортації на внутрішньому фронті торкнулися і греків. Чимало з них тікали Егейським регіоном, щоб запобігти призову в турецьку армію¹⁰¹.

У 1916–1917 рр. становище біженців у тилових районах залишалось відносно стабільним. «Попри всі страхіття воєнного життя, населення прифронтової смуги, як і інших губерній, змушене було виконувати цілу низку різних повинностей. На її жителів поширювалися в першу чергу виснажливі примусові роботи по забезпеченню військових потреб... До цих робіт залучалися як місцеві жителі, так і біженці»¹⁰². Протягом 1916 р. із західного театру воєнних дій не надходило великих потоків біженців, а на Кавказі внаслідок просування російських військ у глиб турецької території, біженці (здебільшого вірмени) поверталися у свої рідні розорені місця. Від початку 1917 р. на територію Росії прибували румунські біженці, влітку – з Тарнопільського району Галичини та Буковини (серед них 393 сім'ї, депортовані через підозру у шпигунстві – 69 німецьких, 143 єврейських і 181 польська, чеська та

⁹⁷ Hajiyeva L.O. The refugees of the First World War in the Caucasus (based on the Baku periodicals). In: *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. 2015. No. 7-8. С. 19.

⁹⁸ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 104.

⁹⁹ Lohr E. Refugees in Russia during and after World War I... P. 635.

¹⁰⁰ Smigel M., Menkouski V. The politics of population transfers and migrations in Central and Eastern Europe in the first half of the 20th century. *Contemporary Central Asia*. 2016. Vol. XX. No. 1. P. 1.

¹⁰¹ Ther Ph. *Temná strana národních států. Etnické čistky v moderní Evropě...* S. 69.

¹⁰² Лазанська Т.І. Становище біженців України... С. 224.

українська)¹⁰³. Восени 1917 р. – у зв'язку з наступальними діями німців – з'явилися нові біженці з Північного фронту¹⁰⁴. Окупація Риги (Ліфляндії) у вересні 1917 р. і решти Прибалтики взимку 1918 р. змусили латишів тікати до ще не зайнятих прибалтійських областей, а потім у глиб Росії. Загальна кількість біженців-латишів досягла 850 тис. (поляків – не менше 1 млн.)¹⁰⁵. Одночасно в революційні місяці 1917 р. збільшилася кількість евакуйованих, які самовільно (порушуючи заборону) залишали місця свого розселення в тилкових регіонах і поверталися в західні губернії.

Переселенці та біженці часто жили у вкрай важких умовах. Втративши все нажите – житло, власність, заняття, становище в суспільстві – вони перетворилися на збіговисько «бродячого елемента», на орди бездомних жебраків, повністю й в усьому залежні від держави і від приватних ініціатив. Удвічі це стосувалося депортованих¹⁰⁶. Тому надзвичайно гостро стояла проблема забезпечення біженців хоча б найнеобхіднішим. Власне, у питанні організації забезпечення біженців уряд діяв із запізненням. Лише 24 липня 1915 р. Рада міністрів Росії видала постанову про створення інституту головноуповноважених із влаштування біженців на Північно-Західному і Південно-Західному фронтах. 30 серпня 1915 р. Микола II підписав закон «Про забезпечення потреб біженців», яким надалі й визначався основний зміст політики державного піклування про біженців¹⁰⁷ (повне тлумачення закону – «Керівні положення з влаштування біженців» вийшли 2 березня 1916 р.). Вперше у юридичній практиці Російської імперії було введено термін «біженець»¹⁰⁸. Біженцями визнавалися особи, які залишили місцевості, яким загрожував ворог або які він уже зайняв, або виселені розпорядженням військової чи цивільної влади з району воєнних дій, а також вихідці з ворожих Росії держав. Винятком були особи, вислані з району воєнних дій під нагляд поліції. До числа біженців вони не належали¹⁰⁹. Останнє стосувалося головним чином німців і євреїв – іноземнопідданих (зі Східної Пруссії, Галичини та Буковини), німецьких та австро-угорських, турецьких та інших підданих, вивезених у глиб Росії, які

¹⁰³ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий... С. 68.

¹⁰⁴ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 106-107.

¹⁰⁵ Энциклопедия изгнаний... С. 250, 449.

¹⁰⁶ Полян П. «Враждебно-подданные». Этнические депортации – опыт Первой мировой. *Новая газета*. № 81, 25 июля 2014. С. 13.

¹⁰⁷ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 105.

¹⁰⁸ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали... С. 22.

¹⁰⁹ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 105.

перетворювалися на «мертві душі». Не маючи офіційного статусу, вони не могли розраховувати на допомогу свого уряду.¹¹⁰

Згідно з вищезазначеним законом, турбота про біженців покладалася на міністерство внутрішніх справ, а також губернаторів і градоначальників, на земські установи та міські громадські управління, місцеві комітети. Було також засновано Особливу нараду з влаштування біженців при міністрі внутрішніх справ, яка була уповноважена «вищими державними настановами»¹¹¹. Оскільки зусиль одного лише уряду тут було явно недостатньо, значну допомогу біженцям надали різноманітні громадські благодійні організації. Поміж ними Всеросійська земська спілка, Всеросійська спілка міст, Комітет великої княжни Тетяни Миколаївни (т. зв. Тетянинський комітет, який виник у вересні 1914 р.) та їхні місцеві відділення, Російське товариство Червоного Хреста, Товариство допомоги населенню Півдня Росії, Галицько-російське благодійне товариство, Центральний польський комітет, іноземні благодійні організації (наприклад, комітет «Великобританія – Польщі та Галичини» та ін.)¹¹². У революційний період, а особливо з вересня 1917 р., склалася критична ситуація з фінансуванням опіки над біженцями. Надходження коштів із центру припинилося. Після приходу до влади більшовиків ситуація лише погіршувалася¹¹³.

У грудні 1915 р. російська влада реєструвала на незайнятій території загалом 2,7 млн. біженців (без Закавказзя і з неповними даними щодо деяких інших місць). На початку 1916 р. їх було понад 3,1 млн. (відомості також без Закавказзя), з яких понад 40% були мешканцями білоруських земель.¹¹⁴ Наприкінці 1916 р. – 3,2 млн. біженців (включно із Закавказзям – 3,6 млн.)¹¹⁵, зокрема на українських землях приблизно 760 тис.¹¹⁶, здебільшого в Катеринославській (перше місце серед 45 європейських губерній

¹¹⁰ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий... С. 68-69.

¹¹¹ Лазанська Т.І. Становище біженців України... С. 201.

¹¹² История Украины... С. 432.

¹¹³ Фролова К.В. Беженцы Первой мировой войны в Самарской губернии (1914 – начало 1920-х гг.). *XX век и Россия: общество, реформы, революции*. Вып. 5. Самара, 2017. С. 87.

¹¹⁴ Саматя В. Проблема беженцев в Беларуси в годы Первой мировой войны... С. 71.

¹¹⁵ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 107.

¹¹⁶ Детальніше див.: Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* Вип. 4. Київ, 2002. С. 111-132; Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 16. Київ, 2009. С. 196-240; Жванко Л.М. Біженці першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків, 2012; Zhvanko L., Nestulya O. Ukrainian assistance to refugees during the First World War. In: *Europe on the move. Refugees in the era of the Great War*. Edited by P. Gatrell and L. Zhvanko. Manchester University Press, 2017. Pp. 108-128.

Російської імперії), Харківській та Волинській (у її східній частині) губерніях¹¹⁷.

За неповними даними статистичного відділу Тетянинського комітету, національний склад 3,2 млн. біженців, які знаходилися в Росії (без Закавказзя), на кінець 1916 р. мав наступний характер: українці, білоруси, росіяни – 58,8%, поляки – 15%, латиші – 10%, євреї – 6,4%, литовці – 2,8%, інші – 7%. Однак з урахуванням закавказьких біженців (майже 13% із загального числа 3,6 млн. біженців) зазначена частка «українців, білорусів, росіян» скорочується до 50%¹¹⁸. Згідно з відносно схожими відомостями, найбільше число військових біженців покинуло Північно-Західний край (Віленська, Ковенська, Гродненська, Мінська, Могильовська, Вітебська губернії) – понад 1,3 млн. біженців, або 42,3%. Наступними за масштабом «відходу» місцевого населення регіонами були Королівство Польське – 19,4%, Південно-Західний край (Волинська, Подільська, Київська губернії) – 17,4% та Прибалтійські губернії (Курляндська, Лифляндська, Естляндська) – 12,3%, у сукупності понад 1,5 млн. осіб. Значну частину біженців становили вихідці з Туреччини та Персії – 4,1%, а також із Галичини та Буковини – 3%. Основним регіоном, що прийняв військових біженців, стала Європейська Росія, де було зосереджено близько 85% усіх мігрантів. На території Уралу розмістилося 6,2%, на Кавказі – 5,5%, у Сибіру – 2,2%, у Середній Азії – 1,3% усіх біженців¹¹⁹.

Тим не менш, кількість біженців зростала протягом наступних років. Влітку 1917 р. на теренах Російської імперії перебувало понад 3,8 млн. осіб, але передбачалася і кількість, близька до 5 млн. осіб¹²⁰. За іншими джерелами, станом на 1 липня 1917 р. в імперії перебувало 7,4 млн. «переміщених осіб»¹²¹, з них 6,4 млн. біженці, а решта – тобто близько 1 млн. осіб – депортовані¹²².

Військовополонені Великої війни (1914–1918). На територіїх європейських воюючих держав опинилися величезні маси військовополонених різних національностей. Їх загальна

¹¹⁷ Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали... С. 39-41.

¹¹⁸ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 108.

¹¹⁹ Михалев Н.А., Пьянков С.А. Беженцы Первой мировой войны в Российской империи... С. 101-102.

¹²⁰ Bade K.J. Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí... S. 235; Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917)... С. 98-113.

¹²¹ Волков Е.З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. Москва – Ленинград, 1930. С. 75, таб. 36; Gatrell P. Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. Bloomington; Indianapolis, 1999. P. 213.

¹²² Полян П. «Враждебно-подданные». Этнические депортации – опыт Первой мировой... С. 12-13.

чисельність оцінюється у 8-9 мільйонів людей¹²³. «Масове захоплення в полон було однією з головних проблем Першої світової війни і нового явища, яке ця руйнівна війна принесла із собою»¹²⁴. Загалом військовополонені створювали значні труднощі, особливо для військового тилу, місцевих органів влади та цивільного населення (розміщення, постачання, гігієна, епідемії тощо). З іншого боку, військовополонених використовували як заміну домашньої робочої сили, мобілізованої на фронт. Одночасно Велика війна народів привела на фронтах і всередині держав до безпрецедентних контактів з людьми інших національностей.

В історіографії можна зустріти різні дані про кількість військовополонених російської армії. Наприклад, згідно з підрахунками історика Є.Я. Сергєєва, у полон потрапило 3,4 млн. солдатів і 14,3 тис. офіцерів, що в кінцевому підсумку означало 74,9% бойових втрат російської армії, або 21,2% від загального числа мобілізованих на фронт¹²⁵. З них 42,14% перебували в таборах у Німеччині, 56,9% – в Австро-Угорщині, менше ніж 1% – у Болгарії та Туреччині¹²⁶. За іншими даними, у німецьких і австрійсько-угорських таборах перебувало до 1,5 млн. солдатів і офіцерів російської армії¹²⁷. За сучасними даними, чисельність «російських» військовополонених оцінюється у 2,4 млн. чоловік¹²⁸.

Під час Першої світової війни на території Російської імперії опинилася близько 2,2–2,3 млн. військовополонених Центральних держав.¹²⁹ Згідно з офіційною статистикою Німеччини та Австро-Угорщини, це було близько 2,11 млн. австро-угорських,

¹²³ Oltmer J. Prisoners of War in Europe, 1914–1922. In: The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present. Ed. by K. J. Bade et al. Cambridge University Press, 211. P. 625.

¹²⁴ Zaťková J. Zabudnutí vojaci. Zajatci v oblasti Vojenského velitel'stva Bratislava 1914 – 1918. Bratislava, 2013, s. 7.

¹²⁵ Сергєев Е.Ю. Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. 1996. № 4. С. 66.

¹²⁶ Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (В цифрах). Москва, 1925. С. 4, 39.

¹²⁷ Nachtigal R. Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg. *Militaergeschichtliche Zeitschrift*. 2008. No 67. Pp. 345-384.

¹²⁸ Белова И.Б. Возвращение на Родину русских военнопленных и меры Советского государства по их материальной поддержке. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов, 2013. № 1 (27): в 2-х ч. Ч. I. С. 25.

¹²⁹ Волков Е.З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет... С. 76, таб. 38; Nachtigal R. Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg... S. 345-384.

158–167 тис. німецьких і 51 тис. турецьких і болгарських солдатів.¹³⁰ Відповідно до інших джерел, з 9 млн. австро-угорських солдатів, які були мобілізовані під час війни, 2,8 млн. потрапили в переважно російський полон, тобто майже 30% від загальної кількості мобілізованих солдатів¹³¹. Більшість із них стали військовополоненими в 1914-1916 рр. Їх розмістили в більш ніж трьох тисячах таборів по всій Російській імперії, але переважно в Сибіру і Середній Азії. Сибірські та азійські табори були зазвичай більшими і містили від 20 до 35 тис. осіб, табори в європейській частині налічували від 2 до 10 тис. військовополонених¹³².

Перші великі групи солдатів австро-угорської армії, що налічували майже 100 тис. чол., були захоплені в російський полон восени 1914 р. під час боїв за Галичину, Буковину і південну частину Королівства Польського. На початку 1915 року в російському полоні перебувало вже 257 тис. солдатів армій Центральних держав (з них 186 тис. були розміщені в сибірських губерніях). У 1915 р. в полон потрапили нові великі групи австро-угорських військовополонених, загальним числом 220 тис. чол.: 120 тис. у квітні 1915 р. після захоплення фортеці Перемишль, решта – під час боїв за витіснення російських військ із Галичини і Королівства Польського. Остання велика група військовослужбовців габсбурзької армії, понад 380 тис. осіб, була взята в полон влітку 1916 р. під час «Брусилівського прориву». Вважається, що серед австро-угорських військовополонених близько 600 тис. чол. були вихідцями з Галичини (більше половини з них – поляки)¹³³.

Влаштування таборів військовополонених, які концентрували тисячі людей на невеликій території, дуже швидко призвело до жахливих санітарних умов, спричинивши, своєю чергою, епідемії низки інфекційних захворювань (тиф, холера, малярія, дизентерія, віспа та ін.). Умови утримання в таборах були причиною високої смертності ув'язнених. З 1916 р. ситуація в таборах поволі покращувалася. Це сталося внаслідок прибуття гуманітарної (зокрема закордонної) допомоги, поліпшення інфраструктури таборів, відправки більшості військовополонених на роботу. Їхню працю з 1915 р. використовували всі воюючі країни (всупереч

¹³⁰ Benko J. Vojnová socializácia mužov v armáde, v zajatí a v légiách (1914 – 1921). *Forum Historiae*. 2009. Roč. 3. Č. 1. S. 6; Davis G.H. Deutsche Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg in Rußland. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 1982. T. XXXI. Z. 1. S. 37.

¹³¹ Zaťková J. Zabudnutí vojaci... S. 15; Oltmer J. Prisoners of War in Europe, 1914–1922... P. 625.

¹³² Paják J.Z. Jeńcy wojenni, uchodźcy, zakładnicy i deportowani z Galicji... S. 23.

¹³³ Там само. S. 22-23.

Гаазьким конвенціям) у своєму військовому господарстві – на земляних і фортифікаційних роботах у тилу фронту, на заводах, які працювали на армію, у сільському господарстві, на будівництві доріг, залізничних колій, каналів, у гірничодобувній промисловості та в інших галузях. Наприклад, у Російській імперії були залучені до трудового процесу: у 1915 р. – 140 тис., до квітня 1916 р. – 649 тис., а до квітня 1917 р. – 1 648,3 тис. військовополонених¹³⁴.

Така величезна кількість військовополонених вимагала запуску репатріаційної системи – це було одне з головних завдань повоєнного періоду.

Репатріація «воєнних біженців» та військовополонених (1918–1925). Після відвоювання Галичини (1915) і захоплення Венеції (1917) австрійська влада розробила плани репатріації, щоб обмежити соціальну напруженість у внутрішніх районах країни. Відбулася фільтрація інтернованих, частина з яких була звільнена. Нижчі державні органи і місцеві громади скористалися правовою прогалиною, щоб позбутися якомога більшої кількості біженців з регіонів, часто вдаючись до насильства і припинення виплат дотацій¹³⁵. Уже в травні 1915 р. уряд Угорщини наказав, щоб усі «галицькі біженці», які мешкали в країні, поверталися додому або виїжджали до Австрії. Однак трансфери єврейських біженців, які відбувалися в початкові регіони, були не тільки перервані «Брусилівським проривом» у червні 1916 р., а й натомість почалася нова хвиля біженців (менш численна, ніж перша). Те саме повторилося і 1917 р., коли у великих таборах і колоніях у Моравії спалахнули епідемії, чимало біженців помирили, а табори закривалися. Репатріація на Схід була зірвана (невдалим) «наступом Керенського» на Галичину і Буковину в липні-серпні 1917 року¹³⁶.

Кінець війни, крах Габсбурзької монархії, розвал державної адміністрації та злам громадського порядку, наступний революційний переворот, антибіженські та антиєврейські настрої в провінціях значно ускладнили становище «воєнних біженців». У революційний період вони були практично залишені напризволяще, при цьому наприкінці 1918 р. у внутрішніх районах колишньої монархії все ще залишалось понад 300 тис. біженців.

¹³⁴ Там само. С. 25-27.

¹³⁵ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023)

¹³⁶ Шмигель М. Первая мировая война и распад империй как факторы миграционных процессов в Восточной и Центральной Европе (1914–1922). *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Вип. 26-27. Чернівці, 2018. С. 48-49.

Після укладення перемир'я Відень перестав вважати їх громадянами нової Австрійської республіки, а після листопада 1918 р. міністерство внутрішніх справ відмовилося від подальшого утримання біженців. Зокрема було проведено кілька програм репатріації як це було щодо італійців і словенців, які завершилися навесні 1919 р. Натомість єврейські біженці стали внутрішньою проблемою Австрійської республіки, оскільки вони вважали за краще залишитися, щоб уникнути погромів та бойових дій, які спалахнули в 1918-1919 рр. в Україні та в Польщі. Те ж саме сталося і з біженцями в Угорщині – деякі виїхали самостійно, інші були частково репатрійовані до половини 1919 року¹³⁷. У другому півріччі 1919 р. репатріація була неможлива, оскільки «червона» Угорщина спровокувала воєнні дії з Чехословаччиною і Румунією.

Військові біженці також були важливою проблемою, успадкованою від Австро-Угорщини новоствореною Чехословаччиною. Як і в інших частинах колишньої монархії, чимало мігрантів скористалися революційним періодом 1918–1919 рр., щоб повернутися на батьківщину. Спроби репатріації на Схід були припинені бойовими діями в Словаччині. У травні-червні 1919 р. угорська Червона Армія Бели Куна захопила значну частину південної та східної Словаччини і проникла до словацько-польського кордону. Тим часом спалахнула радянсько-польська війна (1919–1921), що охопила території Західної Росії, Білорусі, Латвії, Литви, Польщі та України. Репатріація решти біженців (а також військовополонених) відбулася, зрештою, у період 1921–1923 рр., зокрема репатріація галицьких і буковинських євреїв відбувалася за сприяння польських і румунських посольств¹³⁸.

Проблему взаємного обміну та репатріації військовополонених обговорювали вже наприкінці війни. Спочатку це стосувалося східного фронту у зв'язку з більшовицьким переворотом і виходом Радянської Росії з війни 3 березня 1918 р. – після мирних переговорів у Брест-Литовську. В інших частинах Європи це питання вирішувалося вже після закінчення війни. Однак, на відміну від країн Центральної та Східної Європи, репатріація військовополонених проводилась відносно швидко.

Уже через місяць після укладення Комп'єнського перемир'я близько 350 тис. військовополонених було вивезено з Німеччини на батьківщину. На початку січня 1919 р. послідували останні

¹³⁷ Frizzera F. Refugees (Austria-Hungary). 1914-1918-online. *International Encyclopaedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees_austria-hungary?version=1.0 (дата звернення 15.12.2023)

¹³⁸ Habartová K. Finanční zajištění židovských uprchlíků .. S. 354.

175 тис. британських полонених; майже 450 тис. французьких солдатів, які все ще перебували в цей час в ув'язненні, змогли повернутися додому протягом двох тижнів (до середини січня), в основному залізницею. До 15 січня 1919 р., приблизно за два місяці після підписання перемир'я, майже всі французькі, британські, американські, грецькі, сербські та румунські військовополонені були репатрійовані з Німеччини. На протипагу цьому, повернення німецьких та австро-угорських військовополонених з Великої Британії та Франції зайняло більше часу. У листопаді 1918 р. на Британських островах було інтерновано близько 90 тис. військовополонених, більшість з яких були німцями. В липні 1919 р. кількість інтернованих полонених все ще становила 87 тис. осіб. В'язнів залучали до різноманітних робіт, переважно в аграрному секторі. Їх репатріації відбувалася з кінця вересня до кінця листопада 1919 р. Останні німецькі військовополонені залишили Британські острови у квітні 1920 року¹³⁹.

Як уже згадувалося вище, чисельність військовополонених російської армії становила 2,4 млн. осіб. До 1918 р. обмін військовополоненими здійснювався за сприяння Червоного Хреста – прибули з полону 715 тис. інвалідів, а 60 тис. втекли з таборів (разом 775 тис. військовополонених). Після укладення Брест-Литовського мирного договору, для планомірного обміну військовополоненими було у квітні 1918 р. створено Російсько-Німецьку змішану комісію, а в липні-серпні 1918 р. – Російсько-Австрійську комісію. Декретом Ради Народних Комісарів від 23 квітня 1918 р. було засновано Центральну Колегію у справах полонених і біженців («Центропленбеж»). Згідно з його даними, у період планомірної репатріації з липня-серпня до листопада 1918 р. з таборів Німеччини та Австро-Угорщини повернулося в Радянську Росію 181,3 тис. військовополонених¹⁴⁰.

Листопадові революційні події в Австро-Угорщині та Німеччині практично припинили розпочату планомірну роботу з обміну військовополоненими та сприяли їх масовому стихійному руху з цих країн, який тривав до початку 1919 року. У цей період (листопад 1918 р. – лютий-березень 1919 р.) самостійно (так званим самопливом), або організовано (країнами Антанти) внаслідок вступу до Білої армії, повернулося на батьківщину близько 561 тис. військовополонених. Крім цього, померли в полоні – 190 тис. осіб; повернулися в Польщу і Прибалтійські держави – 215 тис., залишилися в Європі – 195 тис. (військовополонені, які втекли з німецьких таборів у Данію, Бельгію, Швейцарію, Францію

¹³⁹ Oltmer J. Prisoners of War in Europe, 1914–1922... P. 628–629.

¹⁴⁰ Белова И.Б. Возвращение на Родину русских военнопленных и меры... С. 24.

тощо). Стихийний рух військовополонених ілюструє радіограма австрійського військового міністерства від 30 січня 1919 року: «До листопада 1918 р. російські військовополонені під час відправлення на батьківщину забезпечувалися одягом, продовольством і документами... Після повалення монархії військовополонені самовільно в масовому порядку пішли з таборів і з місць своєї роботи, не чекаючи організованого відправлення на батьківщину і не зважаючи на відповідні розпорядження»¹⁴¹.

У 1919 р. обміну військовополоненими між Радянською Росією, з одного боку, і Німеччиною та її колишніми союзниками – з іншого, не відбувалося. 11 листопада 1918 р. більшовики денонсували Брест-Литовський мир, а шлях на батьківщину військовополоненим перегородили військові дії на межі Центральної і Східної Європи. Антанта встановила контроль за військовополоненими колишньої російської армії в таборах Німеччини, не зважаючи на протести Радянського уряду. До початку 1920 р., за даними «Центропленбежу», за кордоном перебувало ще близько 400 тис. російських військовополонених. Нарешті, підписання низки двосторонніх угод у 1920 р. дало поштовх до подальшої репатріації військовополонених, припиненої наприкінці 1918 року. У лютому 1920 р. було підписано угоду з Великою Британією про надання допомоги у справі морського транспорту для повернення на батьківщину російських військовополонених із країн Європи. Угоду між РРФСР і Німеччиною про відправлення на батьківщину військовополонених було підписано в Берліні у квітні 1920 р. У Копенгагені того ж квітня було укладено аналогічну угоду з урядом Італії, у травні – з урядом Угорщини, у липні 1920 р. – з Австрією. Дещо пізніше, 5 червня 1922 р., було укладено Тимчасовий договір РРФСР із Чехословацькою республікою. Останній транспорт репатріантів звідти було відправлено в березні 1923 р. на Україну. Зрештою, колишні військовополонені поверталися до Радянської Росії аж до 1925 року¹⁴².

Схожа ситуація склалася і у більшовицькій Росії. Надії іноземних військовополонених, виселених, інтернованих та біженців війни на швидке повернення додому залишилися нереалізованими і розтягнулося на довгі сім років. Їх репатріація відбувалася двома способами – організовано (централізовано), а також (переважно) самостійно.

Становище військовополонених і біженців у Росії різко загострилося внаслідок революційних подій 1917 року. Особливо після більшовицького перевороту, що спричинив дезорганізацію

¹⁴¹ Там само. С. 25.

¹⁴² Там само. С. 24-25, 27.

влади, нерегулярну допомогу, скруту в продовольчій сфері, вони залишилися фактично надані самі собі, наодинці з голодом, нуждою і зростаючим невдоволенням місцевого населення. Можливості репатріації військовополонених обмежилися і у зв'язку з військовими діями під час громадянської війни. Близько 140 тис. іноземних військовополонених у ній брали участь – на боці червоних і білих, з власної волі і примусово¹⁴³ (наприклад, Чехословацький легіон або латиські стрільці). Ситуацію ускладнювало також відокремлення від Радянської Росії територій, з яких було евакуйовано більшу частину біженців. До того ж, із прибалтійськими країнами, Україною та Польщею більшовики вели військові дії (1918–1921 рр.). Усе це створювало суттєві перешкоди – зокрема, транспортні для репатріації біженців. Попри це, від початку 1918 р. люди самовільно залишали місця дислокації та полону і самостійно вирушали на батьківщину¹⁴⁴.

Із 2,2–2,3 млн. солдатів і офіцерів, узятих у полон російською армією, на початок 1918 р. у Росії перебувало на 200 тис. осіб менше (за рахунок померлих, повернутих по обміну через інвалідність і відправлених у нейтральні та союзні країни). З липня по листопад 1918 р. було репатрійовано близько 180 тис. військовополонених. Водночас радянська сторона неправомірно затримувала повернення на батьківщину здорових військовополонених, цивільних полонених призовного віку, а також тих інтернованих, які хотіли виїхати власним коштом (із 250 тис. інтернованих німецьких підданих залишили Росію лише 214 тис., а також, очевидно, не всі з 80 тис. австро-угорських громадян)¹⁴⁵. Закономірним підсумком стало їх самостійне повернення в 1918–1919 роках, коли з Росії виїхало близько 1,7 млн. військовополонених (включно із загиблими і померлими від поранень і хвороб)¹⁴⁶.

У травні 1919 р. було проведено збір військовополонених угорців до Червоної армії Радянської Угорщини, згодом відправлених у бік кордону. Відновлення організованої репатріації військовополонених відбулося 1920 р., на підставі вищезазначених міжнародних угод. Але процес повернення на батьківщину близько 140 тис. осіб затягнувся до 1925 року. Це було пов'язано з триваючою затримкою військовополонених призовного віку польської національності, галичан, українців, офіцерів, а також мобілізованих до Червоної

¹⁴³ Белова И.Б. Вынужденные мигранты: Беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914 – 1925 гг. Брянск, 2015. С. 11.

¹⁴⁴ Фролова К.В. Беженцы Первой мировой войны в Самарской губернии... С. 92, 95.

¹⁴⁵ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий... С. 69.

¹⁴⁶ Белова И.Б. Вынужденные мигранты: Беженцы и военнопленные... С. 32-33.

армії. Багато військовополонених замість репатріації відправляли на примусові роботи з відновлення народного господарства.¹⁴⁷

Підписання Брест-Литовського мирного договору одразу ж викликало хвилю масового самовільного відходу «воєнних біженців» із глибин Росії. Люди з усіх кінців країни самотужки, на свій страх і ризик рушили в західному напрямку на батьківщину – як пішим ходом, так і залізничним транспортом. «Треба зазначити, що основна маса – 2/3 біженців – була розміщена в період Першої світової війни в сільській місцевості, у заможних господарів. Але завдяки економічній політиці більшовиків сільські виробники вже не могли, як раніше, забезпечувати роботою і, отже, годувати масу біженців... Внаслідок масового закриття заводів і фабрик роботи в місті не стало». Наприклад, із 6 центральних губерній Європейської Росії виїхала половина біженців, які перебували там на початок 1918 р., а в окремих губерніях як-от у Рязанській – до 80% біженців¹⁴⁸.

Радянська влада так само, як це було з військовополоненими, штучно обмежувала повернення біженців на батьківщину. Біженці призовного віку підлягали мобілізації до Червоної армії. Виїзд кваліфікованих фахівців був прямо заборонений. До 1920 р. біженці організовано відправляли додому тільки спорадично і лише обмеженими партіями – загалом близько 100 тис. осіб¹⁴⁹. При цьому всю відповідальність у справі забезпечення біженців повсюдно переклали на місцеві органи управління, а загострена економічна ситуація в губерніях позбавила допомоги всі категорії біженців. Тривалі воєнні дії, розруха, безробіття, продрозкладка, неврожай 1920 р., що спіткав центральні райони європейської Росії, а також голод 1921 р., що захопив Поволжя і південні регіони Радянської Росії, та епідемії, які були його супроводжувальними, запустили другу хвилю масового самовільного відходу біженців. Частина біженців, рятуючись від голоду, приєдналися до масового стихійного руху селянського населення за Урал. Інші просто тікали в напрямку західних кордонів країни, не отримуючи на те офіційного дозволу. Місцева влада сприяла нелегальному біженському руху в усіх напрямках, намагаючись «розвантажити» свої території¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Там само. С. 33.

¹⁴⁸ Белова И.Б. Беженцы Первой мировой войны: реэвакуация из Советской России (по материалам Центральных губерний Европейской России). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. 2017. No. 8. S. 49, 51.

¹⁴⁹ Там само. С. 54.

¹⁵⁰ Фролова К. В. Беженцы Первой мировой войны в Самарской губернии... С. 92-93; Белова И.Б. Судьба беженцев Первой мировой войны из западных губерний Европейской России и Польши в Советской России в 1920 году. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. 2012. Вып. 6. С. 116.

Після укладення відповідних міждержавних угод «Центропленбеж», реорганізований у 1920 р. у Центральну комісію з евакуації населення («Центревак»), у другому півріччі 1920 р. відновив репатріацію цивільних осіб. Однак це стосувалося здебільшого уродженців Прибалтики – після підписання мирних договорів із Латвією, Естонією та Литвою в червні-серпні 1920 року. Реєвакуація уродженців західної Білорусії, України та Польщі у 1920 р. не планувалася¹⁵¹ (у зв'язку з невизнанням незалежних української та білоруської народних республік, внаслідок розриву відносин Варшави з Москвою та триваючою радянсько-польською війною). Після проголошення незалежності у листопаді 1918 р. Польща розірвала дипломатичні відносини з більшовицькою Росією, а репатріацію польських біженців взяла на себе данська місія.¹⁵² Очевидно, саме це зробило можливим повернення до Польщі понад 86 000 польських репатріантів із Росії¹⁵³. Драматичним моментом репатріації було переселення близько 900 польських дітей-сиріт з Сибіру та Маньчжурії у 1919-1921 рр., яке відбулося за посередництва уряду Японії.¹⁵⁴ Підписання Ризького мирного договору у березні 1921 р., а особливо стихійний відхід біженців із Поволжя та їх нагромадження в західних прикордонних районах змусили «Центревак» займатися репатріацією і т. зв. нелегальних біженців. У 1921 р. було репатрійовано до Польщі близько 500 тис. осіб і 200 тис. до прибалтійських держав (не враховуючи тих, хто нелегально перетнув кордон)¹⁵⁵.

Датою закінчення масового переміщення біженців Першої світової війни територією Росії вважається 5 травня 1925 р., коли НКВС СРСР було видано наказ про закінчення репатріації. Тих, хто не виїхав до цього часу, оголошували радянськими громадянами, і вони могли повернутися на батьківщину тільки в індивідуальному порядку і власним коштом, після отримання необхідних дозволів¹⁵⁶.

Міграційний рух в повоєнній Європі (1918–1922). Перша світова війна спричинила структурний перелом в історії Європи та її позиції в геополітичній системі. Мирні договори, які формально закінчили Першу світову війну, принесли широку реструктуризацію політичного устрою «старої» Європи. Зруйнувалися дві центрально-європейські (Німецька та Габсбурзька) монархії і дві євразійські – Російська та Османська імперії. У Європі виникло 14 нових держав

¹⁵¹ Белова И.Б. Судьба беженцев Первой мировой войны... С. 116.

¹⁵² Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy... S. 227.

¹⁵³ Белова И.Б. Беженцы Первой мировой войны: реэвакуация из Советской России... С. 56.

¹⁵⁴ Энциклопедия изгнаний... С. 449.

¹⁵⁵ Белова И.Б. Вынужденные мигранты: Беженцы и военнопленные... С. 35-36.

¹⁵⁶ Фролова К. В. Беженцы Первой мировой войны в Самарской губернии... С. 75, 87-96.

і додалося 11 тис. км кордонів. Деякі меншини стали більшістю і навпаки, з попередніх внутрішніх міграцій стали міжнародні, нове біженство та переселення (названі й «постімперськими міграціями»¹⁵⁷) набули розмірів, які наближалися до масштабу міграції під час Великої війни¹⁵⁸. Перелом, який відбувся в міграційній еволюції Європи та атлантичного простору під час війни, сигналізував про нову епоху і, водночас, визначав вектор її подальшого розвитку.

Третій етап формування національних держав (1918–1919 рр.), які насправді були мультинаціональними, вірніше з національними меншинами, спустив несподівану динаміку. Примножувалися конфлікти в тих регіонах, у яких не було можливості через національну структуру населення віднести території до потенційної або вже існуючої народної держави. Повоєнний принцип – «кожен народ повинен мати свою державу» – втім, дестабілізував міжнародний устрій. Понад те, у більшій частині Європи тривала Перша світова війна як регіональні конфлікти – на кордоні між Німеччиною та Польщею, на межі Центральної та Східної Європи, у просторі колишньої Російської імперії та в південно-східній Європі. «Старий» континент перетнули від півночі на південь і від заходу на схід тріщини, в яких зі зброєю в руках боролосся за те, хто буде далі більшістю, а хто меншістю. По Першій світовій війні так послідував інтенсивний міграційний рух тих, хто для себе не бачив у нових чи розширених народних державах центральної та південно-східної Європи жодного майбутнього, як і тих, хто з тодішнього «дійсного» був просто вигнаний¹⁵⁹.

Центральні держави, які програли війну, мусили прийняти щонайменше 2,6 млн. осіб зі своїх колишніх (втрачених) територій. Особливо великих розмірів досягла імміграція в Німеччину німецьких громадян з територій, що відійшли після Першої світової війни до Польщі (значна частина Позена і Західної Пруссії, Східна Верхня Сілезія), Франції (Ельзас-Лотарингія), Бельгії (Еупен-Мальмеді), Данії (Тондерн) і Чехословаччини (Хульштинер-Ляндхен)¹⁶⁰. Загалом Веймарська республіка прийняла близько 1,35 млн. осіб – 850 тис. німців, які втекли або були виселені з Польщі, 150 тис. з Ельзасу і Лотарингії, 120 тис. з Росії, 40 тис. з Чехословаччини, 16 тис. чол. з колишніх німецьких колоній і т.д.

¹⁵⁷ Brubaker R. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996.

¹⁵⁸ Bade K.J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou století...* S. 236-237.

¹⁵⁹ Ther Ph. *Temná strana národních států. Etnické čistky v moderní Evropě...* S. 31, 40.

¹⁶⁰ Oltmer J. *German Immigrants in Germany from Territories Ceded after World War I*. In: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present*. Ed. by K. J. Bade et al. Cambridge University Press, 211. P. 413.

Аналогічна ситуація склалася і в територіально зменшеній Австрії, яка прийняла близько 750 тис. австрійців (з них 440 тис. з Чехословаччини), а також в Угорщині, яка прийняла 500 тис. осіб – близько 200 тис. угорців з Чехословаччини (переважно зі Словаччини та з Рідкарпатської Русі), 200 тис. з Румунії та 100 тис. з Югославії¹⁶¹.

«Національною політикою» умотивовані «очищення» реалізувалися і в Південно-східній Європі. Тисячі словенців і хорватів (приморців та істринців) були змушені покинути області Адриатики, які після 1918 р. відійшли до Італії¹⁶². На Балканах ожили переселенські практики довоєнного періоду (охопили близько 1 млн. людей із Греції, Румунії, Болгарії та Югославії), що тривали до укладення Лозаннського мирного договору 1923 р. Цим же договором було завершено греко-турецьку війну 1919–1922 рр., а з нею і вигнання 1,35 млн. християн (головним чином греків) з Туреччини та близько 450 тис. мусульман з Балканського півострова (турків, албанців, татар, мегленітів, помаків і грецьких мусульман).

Якщо до цих, вищевказаних, даних додати близько 1,5 млн. біженців та емігрантів з колишньої Російської імперії, що тікали перед революцією, громадянською війною та голодом 1921 р., а також щонайменше 300 тис. російських євреїв, котрі з тих самих причин тікали в Прибалтику, Польщу, Румунію і т. ін., тоді загальна кількість біженців та переселенців у Європі в 1919–1922 рр. становитиме близько 7,5–8 млн. осіб. Більшість біженців мали походження зі східних областей Центральної Європи або зі Східної та Південно-східної Європи.¹⁶³

¹⁶¹ Bade K.J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí...* S. 258-259.

¹⁶² *Энциклопедия изгнаний...* С. 520-521.

¹⁶³ Bade K.J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí...* S. 259-260.